

«ՄԻՐՏ» ԲԱՌԸ ԳՐԱԲԱՐՅԱՆ ԴԱՐՁՎԱԾԱՅԻՆ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐՈՒՄ

Դարձվածքը լեզվի պատկերավորման հնագույն միջոցներից է: Այն փոխաբերական կամ այլաբանական իմաստ ունեցող կայուն բառակապակցություն է և սովորական բառակապակցությունից տարբերվում է նախ և առաջ բառացի բացատրության անհնարինությամբ (հմատ. ապտակ տալ / սիրտ տալ. եթե առաջին դեպքում ունենք մեխանիկական, ուղղակի գործողություն, ապա երկրորդ դեպքում գործողությունը ոչ մեխանիկական է և ոչ էլ ուղղակի, քանի որ սիրտը համարվելով քաջության հոմանիշ կամ այն «ծնող» օրգանը, այստեղ երկրորդաբար ձեռք է բերել «գոտեպնդել», «ոգևորել», «ավելի ուժեղ դարձնել» իմաստը):

Դարձվածքի բաղադրիչ սովորաբար դառնում են բառապաշարի հիմնական շերտի բառերը, իսկ հաճախականության առումով առաջին շարքում են մարմնի մասերը նշանակող բառերը (գլուխ, աչք, ատամ, երես, սիրտ, մեջք և այլն):

Բառարանային տվյալներով դարձվածքների ամենահաճախական բաղադրիչներից մեկն էլ «սիրտ» բառն է: Իհարկե, սա առաջին հերթին պայմանավորված է, ինչպես նշեցինք, բառապաշարի հիմնական շերտի բառ լինելու, այսինքն՝ շատ գործածական լինելու հանգամանքով, սակայն կա նաև արտալեզվական մեկ պատճառ. այս բառով բացի մարդու ամենակենսական օրգաններից մեկը լինելը, դեռ հայերենի դասական շրջանից նշանակվել են ոչ պակաս կարևոր երկրորդային նշանակություններ, այդ թվում՝ ըստ գրաբարյան բառարանների **«յոժարութիւն, ոգի, կամք, միտք, խորհուրդ, ցանկութիւն, տրամադրութիւն, քաջութիւն»**: Այս բառերի իմաստներն արդեն իսկ հուշում է դրանց համարժեք դարձվածքների հնարավոր գոյությունը, սակայն եթե սրանցից յուրաքանչյուրի իմաստով ժամանակակից հայերենն ունի դարձվածք, գրաբարյան բառարանները դրանց վկայությունները գրեթե չունեն.

յոժարութիւն - հոժար **սքտով** (ժկց.)

ոգի - ուժեղ **սիրտ** ունենալ (ժկց.)

կամք - արի **սիրտ** ունենալ (ժկց.)

միտք - **սիրտը** բացել, **սիրտը** դատարկել (ժկց.)

խորհուրդ - **սրտի** ծայրով անցկացնել (ժկց.)

ցանկություն - **սրտի** ուզած (ժկց.)

տրամադրություն - ուրախ **սրտով**, **սիրտը** տխուր (ժկց.)

քաջություն - քաջ **սրտի** տեր (ժկց.):

Եթե ուսումնասիրողների կարծիքով ժամանակակից հայերենը «սիրտ» բառով ունի շուրջ 400 դարձվածք (ավելի գործածական են. «սիրտ անել, սիրտ առնել, սիրտ (չ)ունենալ, սիրտը բացել, սիրտը բարակ, սիրտը բռնել, սիրտը դատարկել, սիրտը մաշել, սիրտը մարել, սիրտը հովանալ, սիրտը կրակ ընկնել. սիրտը շահել, սիրտը պինդ պահել, սիրտը պղտորել, սիրտը վկայել, սիրտ տալ, սիրտը տեղն ընկնել, սրտին յուղ քսել, սրտից արյուն գնալ, սրտի հետ գնալ, սրտի խորքում, մեծ սրտի տեր» դարձվածքները են), ապա մեր դիտարկմամբ «Գաւառական բառարանը» բարբառներում գրանցել է շուրջ 150 կիրառություն, մինչդեռ գրաբարյան բառարանների վկայությունները խիստ սահմանափակ են. դրանք երկու տասնյակից էլ չեն անցնում (ըստ Նոր հայկազեան բառարանի՝ մեկ տասնյակ. «**սիրտ առնուլ**», «**սիրտ դնել**», «**սիրտ թափել**», «**դառնություն սրտի**», «**սիրտ ի բերան**», «**արիություն սրտին**», «**ի խորոց սրտի**», «**մտօք սրտիւք**», «**ի բուր սրտէ**», ըստ Հ.Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարան»-ի՝ երկու տասնյակ, իսկ Ռ. Ղազարեանի «Գրաբարի դարձուածաբանական բառարան»-ը «սիրտ» բաղադրիչով ընդամենը չորս դարձվածք է բերում):

Ըստ Հ.Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարան»-ի «սիրտ»-ը բնիկ հայերեն բառ է՝ հենց «սիրտ» օրգանի նշանակությամբ: Այս բառահոդվածի տակ Արմատական բառարանի բերած գրաբարյան բառավկայությունները հետևյալն են (բերում ենք բառարանում առկա թվարկման հաջորդականությամբ).

սրտացուցանել (Երգ երգոց)

սրտաբեկ (Ագաթանգեղոս, Պատմություն Հայոց)

սրտագետ (Գործք առաքելոց)

սրտալիր (Կորին վարդապետի Պատմություն Ս.Մեսրոբայ)

արտառուչ (Պատմութիւն Բուզանդ Փաւստոսի, Կորին վարդապետի Պատմութիւն Ս.Մեսրոբայ)

արտակէզ (Պատմութիւն Բուզանդ Փաւստոսի)

արտմտիլ (Աստուածաշունչ մատեան հին և նոր կտակարանաց)

այրասիրտ (Ս. Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց)

հայկասիրտ (Թովմայ Արծրունոյ Պատմութիւն)

թանձրասիրտ (Յովհան Ոսկեբերան, Մեկնութիւն Եսաեայ)

գազանասիրտ (Ս. Եփրեմի մատենագրութիւք)

խստասիրտ (Աստուածաշունչ մատեան հին և նոր կտակարանաց)

խօթասիրտ (Աստուածաշունչ մատեան հին և նոր կտակարանաց)

նեղասրտիլ (Յովհան Ոսկեբերան, Մեկնութիւն... այլոց բանին հին կտակարանի)

միասիրտ (Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն Հայոց):

քաջասիրտ (Մակաբայեցոց Բ գիրք):

Նկատելի է, որ վերոբերյալ գրաբարյան բառավկայություններից շատերը բացատրվում են հենց դարձվածային միավորներով.

արտացուցանել - սիրտ տալ

արտաբեկ - սիրտը կոտրված

արտագետ - սիրտը կարդացող, հասկացող

արտակէզ - սիրտն այրող, սիրտը մրմռացնող

այրասիրտ - ուժեղ սիրտ ունեցող

հայկասիրտ - Հայկի սիրտ ունեցող

գազանասիրտ - գազանի սիրտ ունեցող:

Այստեղ ծագումնաբանության առումով հնարավոր չէ չնկատել բարդ բառերի և դարձվածքների առաջացման նմանությունը: Մյուս կողմից, այն բարդ բառերը, որոնք հիմնական իմաստից բացի ունեն փոխաբերական իմաստ, նրանց առաջացման հիմքում դարձվածային միավոր է, այսինքն՝ ծագումնաբանության առումով դարձվածքը նախորդում է բարդ բառին.

սիրտը մաշած - արտամաշ

սիրտը կոտրված - սրտաբեկ
սիրտը հասկացող - սրտագետ,
սիրտը պինդ պահել - պնդասիրտ
քաջ սիրտ ունեցող - քաջասիրտ են:

Եվ քանի որ ծագումնաբանության առումով դարձվածքը նախորդում է իր հոմանիշ բարդ բառին, ապա քիչ հավանական է, որ «սիրտ» բառով դասական հայերենը ընդամենը մեկ տասնյակ դարձվածքի կիրառություն է ունեցել, հետևաբար, ոչ բոլոր դարձվածային միավորներն են ներառված գրաբարյան բառարաններում, ըստ էության երկու հիմնական պատճառով: Նախ, հայտնի է, որ օրինակ՝ «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի» հեղինակները վկայությունների բազմահազար էջերը (գրեթե 50 հատորյակի ծավալ) նյութական ծանր վիճակի պատճառով համառոտել են և թողել ներկայիս հանրածանոթ երկու հատորյակը. այսինքն բառարանագրության մեջ գործել է տնտեսման սկզբունքը: Մյուս կողմից, բառարանները, հավանաբար, հաշվի առնելով, դարձվածքների ժողովրդախոսակցական շերտից դուրս գալու հանգամանքը, հիմնականում բերել են արդեն գրական տարբերակում դրանցից սերված և կիրառություն գտած բարդ բառերի բացատրությունները. օրինակ՝ Արմատական բառարանում դարձվածքով բացատրվող համապատասխան բարդ բառերի վկայություններն ավելի շատ են, քան հիշատակվող դարձվածքները:

Վերոասածի հաստատումն է նաև այն փաստը, որ դարձվածքների մի զգալի մասի առկայությունը ժամանակակից հայերենում, արևմտահայերենում և բարբառներում ավելի վաղ ծագում ունեցող ընդհանուր աղբյուր ունենալու օգտին է խոսում, չնայած, որ դրանց գրաբարյան տարբերակը բացակայում է. (օրինակ՝ «սիրտը վեր էլնել»(ժկց.), «սիրտը ելլել» (արևմտ.), «սիրտը յէր իլլել» (Ղարաբաղի բարբառ). գրաբարյան տարբերակը բացակայում է: Կամ՝ «սիրտս յուղվեց» (ժկց.), «սիրտը իւղ կապել» (արևմտ.), «սէրտըս յէղ կապեց» (Ղարաբաղի բարբառ) գրաբարյան տարբերակը դարձյալ բացակայում է):

Հայերենի դասական շրջանի դարձվածքների ոչ բոլորի վկայված լինելու մասին են խոսում նաև դրանց պատկառելի թվով առկայությունը Գրիգոր Տաթևացու գրական

ժառանգության մեջ, և մասնավորապես՝ միայն նրա «Գիրք քարոզութեան» Ձեռնան հատորում «սիրտ» բառով երկու տասնյակից ավելի դարձվածային կիրառություն ենք գտնում՝ գրեթե հավասար գրաբարյան բառարանների վկայություններին: Սա ավելի քան համոզիչ փաստարկ է, որ գոնե նրա օրերում այս դարձվածքները տարածված կիրառություն են ունեցել, որովհետև նրա Քարոզգրքերը գրվել են լայն լսարանի համար և տրամաբանական էր, որ քարոզների լեզուն գրեթե մոտենում էր խոսակցական լեզվին: Հետևաբար, սա էլ մի փաստ է՝ պնդելու, որ գրաբարյան բառարաններում դարձվածային միավորների ոչ ամբողջ ծավալն է ընդգրկվել:

Ըստ հիմնական բաղադրիչի խոսքի մասային պատկանելության Տաթևացու գործածած դարձվածքները հիմնականում բայական և գոյականական են.

Բայական բաղադրիչով դարձվածքներ.

առանց սրտի խօսել (Ձեռնան,360 (շաղակրատել)

սիրտն աղաղակել (Ձեռնան,360) (հուզվել)

ի սրտն էլեալ (Ձեռնան,360) (սրտից բխած)

պահել ի սրտի (Ձեռնան,457) (հիշել)

խստանալ սրտիք (Ձեռնան,457) (խիստ զայրանալ, կոպիտ, դաժան վարքագիծ դրսևորել)

սիրտն և լեզուն ընկերանան (Ձեռնան,360) (խաղաղություն, ներդաշնակություն դրսևորել)

սիրտն և լեզուն համաձայնին (Ձեռնան,360), (համաձայնության մեջ գտնվել):

Գոյական բաղադրիչով դարձվածքներ.

բաղձանք սրտին (Ձեռնան,360) սուրբ սրտի (Ձեռնան,457, 361)

բոլոր սրտի (Ձեռնան,455) յամենայն սրտ (Ձեռնան,457)

ի բոլոր սրտ (Ձեռնան,456) քարացեալ սրտիք (Ձեռնան,457)

սէր սրտին (Ձեռնան,360) կէս սիրտ (թերի) (Ձեռնան,455)

սէր ի սրտ (Ձեռնան,456):

Այս դարձվածքների մի մասը նույնպես ժամանակակից հայերենում տարբերակային ձևերով պահպանվել է.

սիրտն աղաղակել - սիրտը պայթել,

պահել ի սրտի - պահել սրտում,

բոլոր սրտի, յամենայն սրտ (սրտ) - ամբողջ սրտով,

քարացեալ սրտիք - քարացած սրտով:

«Գիրք քարոզութեան» Ձմեռան հատորի դարձվածքների օրինակներից նույնպես կազմվում են համապատասխան բարդ բառեր, ինչպես օրինակ՝
խստանալ սրտիւք - խստասիրտ
սուրք սրտիւ - սրբասիրտ
քարացեալ սրտիւք - թանձրասիրտ
կէս սիրտ - սրտաբեկ
սէր սրտին - սրտալիր:

Ի տարբերություն սովորական կայուն բառակապակցությունների, ինչպես նշեցինք, դարձվածքն անպայման ունի փոխաբերական իմաստ, որը կարող է պայմանավորվել կամ բաղադրիչներից մեկի իմաստով, կամ բաղադրիչների համադրությամբ՝ նոր նրբիմաստի ձեռքբերմամբ: «Գիրք քարոզութեան» Ձմեռան հատորի դարձվածքներում հիմնականում դրսևորվել է երկրորդ դեպքը: Ավելորդ է ասել, որ բերվող օրինակներում սրիտը «չի խոսում», «չի աղաղակում», «չի ելնում», «չի խստանում», «չի ընկերանում», «չի համաձայնում», այլ սրանք բոլորը մարդու հուզական վիճակների սուր կամ այլաբանական նշանակումն են՝ «սիրտ» բաղադրիչի և մեկ, կամ մի քանի այլ բաղադրիչների համադրությամբ:

«Գիրք քարոզութեան» Ձմեռան հատորում շարադրանքի միջավայրում դարձվածքները հաճախ ունեն հեղինակային բացատրություններ և կամ՝ նյութի շարադրանքը արդեն իսկ հանգեցնում է որևէ բացատրության:

Առանց սրտի խօսել (Ձմեռան,360) – Աղոթքի ժամանակ երկու անկարգություն կարող է լինել. նախ, որ լեզուն խոսի առանց սրտի և շատախոսություն լինի. «...երկու անկարգութիւն է յաղօթս: Նախ՝ որ լեզուն առանց սրտին խօսի առ աստուած՝ շաղակրատումն է և ոչ աղօթք»: Հեղինակը բառացի բացատրությունն արդեն իսկ բերում է՝ «շաղակրատում», այսինքն սոսկ խոսքերի շարանը դեռ աղոթք չէ, այն պետք է արվի ջերմեռանդությամբ:

Ի սրտէն ելեալ (Ձմեռան,360) - Ի տարբերություն «մեռելոտի աղոթքի»՝ ըստ հեղինակի **սրտից բխած** աղոթքը վկայում է մարդու հոգու կենդանության մասին. «աղօթքն ի բաղձանաց սրտէն ելեալ՝ կենդանի է»:

Խստանալ սրտիք (Ձմեռան,457) - Մուրբ Գրքի պատումներում սրտի խստանալը, քարանալը, չարանալը հիմնականում բերվում են Ելից գրքում՝ փարավոնի հատվածում, որտեղ բնութագրվում է նրա հպարտությունը, հոխորտալը, չար անհնազանդությունը. «Եվ մի» լիցուք խստապարանոց և մի խստասիրտ. խստասիրտն է որպես փարաօն, որ չարացաւ և խստացաւ սրտիք ընդդէմ հրամանին աստուծոյ»: Նույն ծագումն ունի **քարացեալ սրտիք** (Ձմեռան,457) դարձվածքը. «Այլ և մի» լիցուք խիստ և **քարացեալ սրտիք**, որ զբնեռս սիրոյն աստուծոյ ոչ առնումք ի միտս մեր»:

Պահել ի սրտի (Ձմեռան,457) - «Պահել ի սրտի», այսինքն՝ հիշել, սակայն ոչ թե պարզապես հիշել, այլ՝ մեծ սիրով հիշել, հիշել խանդաղատանքով. «Եվ զի՞նչ է պիտոյ պատուիրանին Աստուծոյ, այսինքն՝ նախ ուսանիլն և ապա պահելն ի սրտին ապա գործով կատարել»:

Սիրտն աղաղակէ (Ձմեռան,360) «Անկարգ» և «բարեկարգ» աղոթքների հիմնական տարբերությունն ըստ էության ջերմեռանդության առկայությունն է կամ բացակայությունը, «սիրտն աղաղակէ», այսինքն՝ ջերմեռանդ աղոթել. «-Այլ ընդդէմ այսմ բարեկարգ աղոթքն կրկին է: Նախ՝ որ սիրտն ինքն ըստ ինքեան աղոթէ և աղաղակէ առ աստուած»:

Սիրտն և լեզուն համաձայնին (Ձմեռան,360) - Այստեղ սրտի և լեզվի համաձայնությունը բացասական իմաստով է, հեղինակի բառերով՝ «խնդրել մարմնական ինչ, կամ կորուստ թշնամեաց, կամ յաջողումն չարաց». «թե սիրտն և լեզուն համաձայնին՝ այլ զչարն խնդրեն և զմարմնական խնդիրս, այն հեթանոսաց շատախօսութիւն է»:

Սիրտն և լեզուն ընկերանան (Ձմեռան,360) - Եթե նախորդ օրինակում չար համաձայնության մասին էր խոսքը, ինչպես տեսնում ենք, «ընկերանանալը» խաղաղության դրսևորման նրբիմաստ է բերում. «որ սիրտն և լեզուն ընկերանան միմեանց և բարին խնդրեն յԱստուծոյ, այսինքն զթողութիւն մեղաց և զարքայութիւն երկնից...»: Հավելենք նաև, որ դարձվածում «ընկերանալ» բառի ընտրությունը պատահական չէ, որովհետև հայերենում «ընկերանալը» («ընդ կեր»՝ ծագումով) ի տարբերություն, օրինակ, ռուսերենի «товарищ» համարժեքի (որ ծագում է «товарь»՝ ապրանք, ունեցվածք բառից, այսինքն «ընկերություն անել» բառացի նշանակում է ապրանքափոխանակության հարաբերության մեջ գտնվել)՝ ենթադրում է օտարին խաղաղությամբ ընդունելու, հետևաբար «հացով կիսվելու»,

«սեղան գցելու» արարողություն, այսինքն սրտի և մարմնի «ընկերությունը» խորհրդանշում է այս խաղաղությունը: Նույն հեղինակի այս աշխատության մեկ այլ հատվածում կարդում ենք. «որ զհիրն սիրէ, մարդասէր է. և մարդասէրն աստուած է, **զաստուծոյ նմանութիւն յինքն բերէ**» (Ձմեռան 339), կամ՝ «Եվ զխաղաղութիւն **առ ընկերս** և առ օտարս՝ որով հանգիստ կէայ մարդն յաշխարհիս» (Ձմեռան 456), այսինքն, սրտի և լեզվի «ընկերակցությամբ» մարդը տիրապետում է բարձրագույն վիճակի, որին նա կոչված է աշխարհում:

Հոմանիշներ են **«բոլոր սրտիս», «ի բոլոր սրտէ», «յամենայն սրտէ** դարձվածքները՝ արդեն իսկ պայմանավորված առաջին բաղադրիչների հոմանիշ լինելու հետ. «այլ պարտ է **յամենայն սրտէ, ամենայն գրուորն** է իմանալ ըստ իմաստնոցն, այսինքն **բոլոր սրտիս** և բոլոր հոգով և բոլոր մարմնով և բոլոր մտօք սիրել զաստուած և ոչ մասամբ» (Ձմեռան 455,456). «Եվ արդ՝ սիրեսցուք զաստուած ո՛վ եղբարք, **յամենայն սրտէ**» (Ձմեռան 457):

Բաղձանք սրտին (Ձմեռան,360) - «Եվ որ ոչ ունի **զբաղձանս սրտին**, այլ միայն զբան աղօթիցն, այնպիսին մեռեալ մարմին է»: «Բաղձանք» բառի «նվիրական ցանկություն» իմաստը ավելի է սաստկանում. այս իմաստով ընդգծված օրինակ ունեն բարբառները. «սրտի մուրազ»:

Կէս սիրտ - «այսպէս որ **կէս սրտիդ** յաստուած լինի ... այսպիսի սէրս անընդունելի է աստուծոյ» (Ձմեռան,455): Դարձվածքը տարածված է նաև մեր օրերում՝ «թերի վերաբերմունք» իմաստով:

Սէր սրտին (Ձմեռան,360) - «Եվ դարձեալ որպէս խունկ ոչ մերձեցեալ ի հուրն զհօտն ոչ բուրէ, նոյնպէս խունկ աղօթիցն ոչ մերձեցեալ ի ջերմն **սէր սրտին**, ոչ հաճոյ է աստուծոյ»: Կրակով այրվող խնկի բուրմունք, - այսպէս է բացատրում հեղինակը սրտի ջերմ սիրով արված աղոթքը:

Սէր ի սրտէ (Ձմեռան,456) - Նախորդ դարձվածքի հոլովված տարբերակն է. «Եւ **սէր ի սրտէ** փոխանակ անասնոց անբանից»: Փոխանակ կենդանական զոհերի, ըստ հեղինակի, աստուած սրտի սէր է ցանկանում տեսնել:

Սուրբ սրտիս (Ձմեռան, 457) - «կակղացուցեալ թլպատեսցուք զսիրտս մեր յաւելորդ չարութենէ, զի կարասցուք **սուրբ սրտիսք** սիրել զաստուած»: Օրինակը, դարձյալ բերվում

է հեթանոսական սովորույթների համեմատությամբ՝ «թլպատեսցուք զսիրտս մեր յաւելորդ չարութենէ» պատկերավոր համեմատությամբ, որպէսզի աստծո նկատմամբ սերը մաքրամաքուր դառնա:

Բառարանային բացատրության առումով, սովորաբար, դարձվածային միավորները ունեն կոնկրետ բառային հումանիշներ և նրանց գործածությունը խոսքը ավելի ընդգծված, պատկերավոր և դիպուկ դարձնելու նպատակ է հետապնդում. օրինակ՝ **պահել ի սրտի** (Ժամանակակից հայերենում՝ պահել սրտում), բառացի նշանակում է «հիշել», սակայն դարձվածքը սաստկական նրբերանգ է պարունակում, որ նշանակում է «հիշել սիրով», ավելին՝ «հիշել ջերմ սիրով». **ի սրտէն ելեալ** բառացի նշանակում է «արտահայտած», «արտաբերած», սակայն դարձվածքը ընդգծել է «ամբողջ ցանկությամբ», «սիրո դրսևորում» իմաստը:

Ծագումնաբանության առումով հիմնականում ձևավորվելով լեզվի ժողովրդախոսակցական շերտերում՝ դարձվածքը կարող է ունենալ գրական, աստվածաշնչյան և այլ ակունքներ, երբ դարձվածքի ձևավորման միջավայրը դառնում է հարազատ և ընկալելի, ինչպէս օրինակ՝ «**խստանալ սրտիք**» (Ձմեռան, 457), աղբյուրը աստվածաշնչյան հայտնի պատումն է, երբ Աստված խստացրեց փարավոնի սիրտը (Ելից. 14). «**սիրտն աղաղակէ**». ամենայն հավանականությամբ նորկտակարանյան հատվածի համաբանությամբ է՝ «եթե դրանք լռեն, քարերը կաղաղակեն» (Ղուկաս. 19.40). «սուրբ սրտի» (Ձմեռան, 457, 361). ակունքը դարձյալ Աստվածաշունչն է. «**Հայկի սիրտ ունեցող**», աղբյուրը Հայկի և Բելի առասպելն է: